

KOVÁCS ÉVA

A Százdi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani sajátosságai¹

Place names found in medieval documents are used as data by several disciplines. In this paper, the linguistic-onomastic features appearing in the place names of the 1067 deed of foundation of the Abbey of Százdi are described. The results are compared to the characteristics found in the place names of other medieval documents from the 11th and the 13th centuries. The study of the Hungarian place names in the charter has been fruitful both from the aspect of the individual linguistic elements and the whole of the place name corpus of the document. It has even provided opportunities for the investigation of more general issues, broader than the scope of the given charter. The place names of Hungarian origin occurring in the charters can be classified into two clearly separable categories: artificial names and natural names. From a structural aspect, one-part and two-part place names are equally frequent in the documents. Through the description of the linguistic-onomastics features appearing in the place names of these medieval charters, I had an opportunity to survey the most typical ways of old Hungarian place naming: one-part toponyms formed from personal names, and two-part natural names formed from geographical common names.

Keywords: historical onomastics, medieval charters, linguistic-onomastic features, typical ways of old Hungarian place naming

1. A 11. század egyik fontos, de nyelvtörténeti kutatás által ezidáig mellőzött nyelvemlékének, a százdi apátság alapító oklevelének feldolgozásával ahhoz a kutatási folyamathoz kívánok kapcsolódni, amely az utóbbi években, évtizedekben vett nagy lendületet: a 11. századi nyelvemlékek részletes, új módszerekkel történő nyelvtörténeti szempontú feldolgozása, valamint a korábban már feldolgozott források újraértékelése egyre fontosabb helyet kap a magyar nyelvtörténeti vizsgálatokban. Az 1055. évi Tihanyi alapítólevél szórványainak névtani, névelméleti megalapozottságú névrendszertani-tipológiai szemléletű elemzését HOFFMANN ISTVÁN önálló monográfiában végezte el (2010). A Tihanyi alapító-

¹ A publikáció az MTA-DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében jött létre.

levelet SZENTGYÖRGYI RUDOLF is igen nagy részletességgel és interdiszciplináris közelítésmóddal vizsgálta (2010a, 2010b, 2011, 2012, de főképpen 2014). A helynév-rekonstrukció eljárását (HOFFMANN 2007: 80, 2010: 14, 220) követve én magam az 1055. évi alapítólevélhez szorosan kötődő 1211. évi Tihanyi összeírást és annak helynévi szórványait dolgoztam fel (2015). Az 1075-ben keletkezett, de másolatban ránk maradt Garamszentbenedeki alapítólevelet SZÖKE MELINDA vizsgálata nagy alaposággal, valamint erre a nyelvemlékre támaszkodva dolgozta ki a bizonytalan kronológiai státuszú (másolatban ránk maradt, illetve hamisított) oklevelek feltárásának metodológiáját (2015). PÓCZOS RITA a pécsi püspökség sokszoros átiratban fennmaradt alapítólevelének (1009/+1205–1235/1343e./1350/1404) szórványait tanulmányozta (2015), PELCZÉDER KATALIN pedig az 1086-os Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértékéhez fűzött hasznos megjegyzéseket (2015). Az itt említett munkák mellett további dolgozatok is foglalkoztak a 11. század magyar nyelvemlékeivel, köztük olyanok is, amelyek mind módszertani alapozásukat, mind eredményeiket tekintve erősen vitatható értékűek.

Jelen tanulmányomban az 1067/1267-es Százdai alapítólevél helyneveiben megmutatkozó nyelvi-névrendszertani jegyeket igyekszem összefoglalóan bemutatni. Itteni mondandómban támaszkodom az oklevéllel kapcsolatban éppen publikálás előtt álló eredményeimre (KOVÁCS 2016), másfelől a nyelvemlék szórványainak készülő etimológiai szótárára. A Százdai alapítólevél – a Garamszentbenedeki alapítólevélhez hasonlóan – az interpolált (azaz utólagos részekkel kiegészített) oklevelek közé tartozik, s bennük egy 11. századi, valamint egy 13. századi kronológiai réteget különíthetünk el. A vizsgálat során az összes helynévi szórványra tekintettel vagyok, az elemzés során azonban figyelembe veszem az idősíkok közti különbségeket is. Az eredményeimet összevetem egyrészt két 11. századi oklevél, az 1055. évi Tihanyi alapítólevél, valamint az 1075/+1124/+1217-es Garamszentbenedeki alapítólevél helyneveiben jelentkező sajátosságokkal, másrészt a 13. század elejéről származó Tihanyi összeírás (1211) helyneveiben megmutatkozó jellegzetességekkel. Az ilyen típusú vizsgálatok fontosságát elsősorban az indokolja, hogy az a hagyományos, tipológiai alapú helynév-kronológia (ennek alapjait l. KNIEZSA 1938, BÁRCZI 1958), amely sokáig alapjául szolgált a magyar helynévrendszer változásáról alkotott képnek, ma már aligha tartható (ehhez l. KRISTÓ 2000, illetve HOFFMANN – TÓTH 2015, 2016). Ezzel együtt előtérbe került a helynevek tényleges előfordulásán, adatolásán alapuló relatív kronológia kidolgozása (ehhez l. RÁCZ 2015, 2016). Én magam is ehhez kívánok hozzájárulni a fent említett nyelvemlékek anyagának összevetésével.

2. A névrendszertani vizsgálat első lépéseként HOFFMANN ISTVÁNhoz hasonlóan a szórványok elkülönítését végeztem el. Ehhez szükség van a szöveg

egészének ismeretére (forrásként GYÖRFFY GYÖRGY szövegközlését vettem alapul: DHA 1: 182–185), hiszen a helyet jelentő magyar nyelvű elemeket egyrészt a latin szövegtől, másrészt pedig egymástól kell elkülönítenünk, amely nem mindig egyszerű feladat. HOFFMANN megítélése szerint ugyanis „Amikor tehát helyet jelölő (közszói vagy tulajdonnévi értékű) magyar nyelvű szórványokról beszélünk, akkor leegyszerűsítve azokról a vulgáris nyelveken megjelenő elemekről szólunk, amelyek többnyire közvetlenül vagy ritkábban valamely latin forma mögött meghúzódva jelennek meg a források szövegében” (HOFFMANN 2008: 11).

A Százdi alapítólevélben található 80 szórvány-előfordulás 65 különböző hely megjelölésére szolgál. A szórványok között több olyan is van, amely azonos helyre vonatkozik: ilyen például a Tisza folyó hat alkalommal (hol magyarul, hol latinul) történő említése. Kétszer szerepel a Bodrog folyó neve, valamint a szabolcsi vár és a százdi monostor megjelölése. Kétszer van említve Szihalom, valamint Hortobágy birtok elnevezése is, illetve szintén két alkalommal tűnnek fel az oklevélben a *Geru*, a *Nogewrem*, a *Basy* ~ *Basi* helynevek.² Mindezek mellett ugyanakkor az alapítólevélben találkozhatunk egyetlen hely szinonim megnevezéseivel is: „ad *Fonsol fenerie* predium, quod vocatur *Bubath*” (DHA 1: 184). Ebben az oklevélben is megtalálhatók az oklevelezési gyakorlatban többnyire latinizáló formában használatos vármegyenevek, valamint a nagyobb folyók elnevezései: szerepel például Bihar megye latin képzős *Byhoriensis* alakja, valamint a *Duna* és a *Tisza* folyó latin neve.

Az alapítólevélben az alábbi, helyet jelölő szórványokat látom elkülöníthetőnek. Az oklevélben előforduló minden egyes helynevet külön sorszámmal jelölök. A nevek mellett – ha van ilyen – közlöm a hely fajtáját jelölő latin földrajzi köznevet is. Az adott hely első említésénél (=) -ben következnek azon említések sorszámai, amelyek ugyanarra a denotátumra vonatkoznak, bizonytalan azonosítás esetén a (= ?) jelet használom. Valamely név 2., 3. stb. előfordulása esetében (→) jellel utalok vissza az adott denotátum első említésének sorszáma. Félkövr betűtípussal jelölöm a GYÖRFFY által interpolálnak tartott szövegrészekben szereplő helynévi szórványokat (ezek – amint az látható – a névanyag bő egynegyedét adják).

1. Zazty, monasterium (= 2.)	41. Wensellew towa
2. Zazty (→ 1.)	42. Proluca
3. Scenholm (= 9.)	43. Homuser
4. Nadestyguy [<i>f</i> : scegui]	44. Tehna
5. Scekszov	45. Ebes

² A többszöri említések a névrendszertani elemzésben természetesen csupán egyszer vendők figyelembe.

6. <i>Sartue</i>	46. Zobolchy , castrum (= 49.)
7. <i>Saar</i> , caput	47. Wense , terra
8. <i>Soba</i> , via	48. Tymar , terra
9. <i>Scenholm</i> (→ 3.)	49. Zobolchy , castrum (→ 46.)
10. <i>Egur</i> , rivulus	50. Tyccha , piscina (= 51., 53., 57., 59., 77.)
11. <i>Geru</i> , molendinum (= 12.)	51. Ticiam (→ 50.)
12. <i>Geru</i> , agrum (→ 11.)	52. Nogewrem , locus (= 60.)
13. <i>puteum Bissenorum</i>	53. Ticiam (→ 50.)
14. <i>sepulturas Bissenorum</i>	54. Rakamoz
15. <i>Arukscegui</i> (= ? 17.)	55. Zoloch , via
16. <i>parve Egur</i> , angulus	56. Kuurew
17. <i>Aruk</i> , angulus (→ 15.)	57. Tyza (→ 50.)
18. <i>Fonsol fenerie</i> , predium (= 19.)	58. Budrug (= 61.)
19. <i>Bubath</i> , predium (→ 18.)	59. Tiza (→ 50.)
20. <i>Nogkereku</i> , silva	60. Nogewrem (→ 52.)
21. <i>Scyrnyk</i>	61. Budrug (→ 58.)
22. <i>Branka</i> , tumulus	62. Bekech
23. <i>Boytyn</i> , tumulus	63. Macra
24. <i>Petri</i> , villa (= ? 25.)	64. <i>Sumug</i> , acervus
25. <i>Petri</i> , agrum (→ 24.)	65. <i>Cosme</i> , villa
26. <i>Cheyey</i> , vena	66. <i>Byhoriensis</i> , comitus
27. <i>Bethydy</i>	67. <i>Damarad</i> , predium
28. <i>Chartybak</i> (= 29.)	68. <i>Prouod</i> , predium
29. <i>Chartybak</i> (→ 28.)	69. <i>Suruk</i> , predium
30. <i>Basy</i> , acervus (= 37.)	70. <i>Zekeres</i> , predium
31. <i>Zondonek</i>	71. <i>Leweluky</i> , predium
32. <i>Chegen</i>	72. Chabarakusa , predium
33. <i>Solu</i> , villa	73. <i>Gubach</i> , predium
34. <i>Fygudy</i> , acervus	74. <i>Danobio</i>
35. <i>Marci</i> , acervus	75. <i>Nywyg</i> , predium
36. <i>Chordy</i>	76. <i>Zalda</i> , predium
37. <i>Basi</i> , acervus (→ 30.)	77. <i>Ticia</i> (→ 50.)
38. <i>Ceda</i> , villa	78. <i>Lodan</i> , predium
39. <i>Fonsol</i> , terra	79. <i>Scegholm</i> , predium
40. Wensellew , terra	80. Dusnuky , villa

2.1. A helynevek rendszertani elemzése során – HOFFMANN rendszerleírásához is igazodva – két nagyobb, hagyományosan régóta elkülönített névfajttával, a természeti és a műveltségi nevek kategóriájával számolok. E csoportokat aszerint választottam szét, hogy az ember tevékenységétől függetlenül is létező helyről van-e szó, vagy olyanról, amelyet az ember alakító munkája hozott létre.

Bár a Százdi alapítólevélben igen nagy számban fordulnak elő etimológiailag megfejthetetlen vagy legalábbis bizonytalanul magyarázható nevek (*Bethydy*, *Bubath*, *Ceda*, *Cheiei*, *Leweluky*, *Proluca*, *Rakamoz*, *Tehna*), a vizsgálat során ezek közül csupán azokat a neveket nem vettem figyelembe, amelyekről a latin szöveggörnyezet semmilyen információval nem szolgál, ilyen azonban már csak egy van: *Bethydy*. A többi nevet bevontam az elemzésbe, a nevek mellett szereplő latin földrajzi köznévi ugyanis egyértelműen jelzi a hely fajtáját. Az oklevélben igen nagy számban szereplő bizonytalan névszerkezetű nevek, mint például az acervus *Basy*, acervum *Fygudy*, acervum *Marci*, tumulum *Boytn*, tumulo *Branka*, venam *Cheiei*, villa *Cosme*, villa *Petri*, agrum *Petri* viszont szükségszerűen kimaradtak a leírásból. A latin „földrajzi köznévi + személynév/helynévi” szerkezetek a magyarban ugyanis egy- vagy kétrészes helynévstruktúrát egyaránt takarhatnak, de akár személy nevének felhasználásával létrejött helymegjelölések (tehát nem helynevek) is lehetnek. A *villa Petri* latin szerkezet például az oklevél szöveggörnyezete alapján (a *villa Petri ad agrum Petri*) valószínűleg a Péter nevű személy faluját, birtokát jelöli meg körülírászerűen. Ugyanakkor felvetődhet a latin szerkezet mögött a valós egyrészes metonimikus alakulású *Péter*, esetleg *Petri* forma, de a kétrészes *Péterfalva* fordításáról is szó lehet, bár az ilyen névstruktúra a szövegrészlet keletkezésének korában, a 11. században még nem volt jellemző. Ezeket a bizonytalan szerkezetű neveket a vizsgálatban tehát ugyancsak figyelmen kívül hagytam, mivel éppen névrendszertani tekintetben bizonytalan a státusuk. A latinul vagy latinizáló formában lévő helyneveket sem vontam be az elemzésbe: az alapítólevélben találkozunk Bihar vármegye latinosított *Byhoriensis* alakjával, a Duna és a Tisza folyó latin alakjaival, valamint két, talán magyar szórványra utaló latin szerkezettel (*puteum Bissenorum*, *sepulturas Bissenorum*), amelyek közszói vagy tulajdonnévi jellege nem ítéhető meg egyértelműen. Ezek alapján tehát mindössze 51 helynévi vonható be a névrendszertani vizsgálatokba.

Ebben az oklevélben a fentiek értelmében a tipológiai elemzés során figyelembe vehető név 33%-a természeti név, 67%-a pedig a műveltségi nevekhez sorolható. Míg a Százdi alapítólevélben a műveltségi nevek képviselik a nagyobb csoportot, addig a Tihanyi alapítólevélben a nevek többsége (mintegy 60%-a) a természeti nevekhez, 40%-a pedig a másik nagy névfajtába tartozik (vö. HOFFMANN 2010: 227). Az 1075-ös Garamszentbenedeki alapítólevélben – az 1211. évi Tihanyi összeíráshoz hasonlóan (ahol 50%–50% az arányuk, KOVÁCS 2015: 200) – a természeti és a műveltségi nevek aránya közel azonos (53%-a természeti név, 47%-a műveltségi név).³ Ezek az arányok önmagukban persze nem

³ A Garamszentbenedeki alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani elemzését KOVÁCS CSILLA végezte el, s eredményeit a XI. Helynévtörténeti szemináriumon (Sikfő-

sokat mondanak, hiszen például az oklevél szövegezésének célja és jellege nagyban meghatározza azt is, hogy a települések, illetve a birtokok felsorolásszerűen vagy részletesebb határleírással szerepelnek-e benne.

2.2. A műveltségi nevek között kivétel nélkül csak településneveket találunk. A Tihanyi alapítólevélhez (*Fehérvár*, HOFFMANN 2010: 227), valamint a birtokösszeíráshoz (*Papsoka*, KOVÁCS 2015: 200) hasonlóan a Százdi oklevél 28 településneve között is csupán egyetlen kétrészes név – egyébként birtok megnevezéseként – szerepel: *Csabarákosa* (*Chabarakusa*), amely a *Csaba* személynévnek (1138/1329: *Saba* (ÁSz 174) és a *Rákos* 'rákban bővelkedő' víznévből metonimiával alakult *Rákos* területnévnek az összekapcsolásával alakult, s a területnek arra a részére utalt, amelynek birtokosa egy Csaba nevű személy volt (ehhez l. FNESz 2: 397). Ez a kétrészes név a GYÖRFFY GYÖRGY által interpoláltnak tartott szövegrészben fordul elő (DHA 1: 183, 185). A Garamszentbenedeki oklevélben, s annak is a 13. századi, interpolált részében három kétrészes műveltségi név szerepel (*Mikolafalu*, *Rikácsiártánd*, *Sárfalu*). Mindez arra utal, hogy a 11. században kétrészes településnevek csak szinte kivételes esetben voltak használatban (a *Fehérvár* nevek sajátos helyzetére l. BENKŐ 1998), de az Árpád-kor későbbi századaiban is jóval ritkábbak lehettek az egyrészeseknél.

A tihanyi oklevelekhez (vö. HOFFMANN: i. m. 228, KOVÁCS: i. h.) és a Garamszentbenedeki alapítólevélhez hasonlóan a Százdi alapítólevélben is a településnevek nagy része (18 név) formáns nélküli személynévből jött létre metonimikus névadással. Az ezek alapjául szolgáló személynév lehet magyar (pl. *Bekech*, vö. +1135/+1262/1566: *Beke*, ÁSz 103, FNESz 1: 185; *Zalda*, vö. 1215/1550: *Zada*, ÁSz 834, FNESz. 2: 511 stb.), szláv (pl. *Damarad*, vö. FNESz 1: 383, *Prouod*, vö. FNESz 2: 338 stb.) vagy török eredetű (pl. *Soba*, vö. 1138/1329: *Saba*, ÁSz 174, FNESz 1: 185).

Foglalkozásnévről kaphatták a nevüket a *Dusnok(i)* (*Dusnuky*, vö. *dusnok* 'torló, az elhunyt ura lelkéért az egyház részére bizonyos szolgáltatásokra kötelezett szolga', FNESz 1: 401), *Timár* (*Tymar*, vö. *tímár* 'börgyártó', TESz 3: 919, FNESz 2: 645) és *Szekeres* (*Zekeres*, *szekeres* 'fuvaros', FNESz 1: 756) települések.

Számnévből helynévképzővel alakulhatott a *Százd* (*Zazty*) helynév, az elnevezés talán száz háznépre utal, az Árpád-korban ugyanis a királyi udvar és a vár alá tartozó népeket századokba sorolták (vö. FNESz 2: 535, PÓCZOS 2001: 68, RÁCZ 2011: 154). A helynévnek a *szász* népnévből való származtatása ellen ko-

kút, 2016. 05. 25–27.) mutatta be „A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében szereplő helynévi szórványok névrendszertani vizsgálata” címmel.

moly ellenérv hozható fel, tudniillik az, hogy a borsodi területeken korai szász betelepítésről nincs tudomásunk (vö. KRISTÓ 2003: 125–153).⁴

Egyetlen település esetében a természeti viszonyok szolgáltatják a névadás motivációját. A *Nyüvegy* (*Nywyg*) név a *nyű* 'féreg' főnév -gy képzős alakjából jöhetett létre bizonyára mikronévként, s ez alakult aztán településnévvé.

Öt további helynév létrejöttében ugyancsak a metonimikus névadás játszott szerepet: *Fancsalfenyére* (*Fonsol fenerie*), *Hortobágy* (*Chartybak*), *Kőrév* (*Kuurrew*), *Szeghalom* (*Scegholm*), *Szihalom* (*Scenholm*) települések nevei ugyanis elsődlegesen egy-egy természeti alakulatot (halmot, homokos területet stb.) jelöltek. *Hortobágy* falu például a nevét a mellette elfolyó vízről (1261/1271: iuxta *Hortubaguize*, 1328, 1346: *Hurtubag*, 1452/1460: *Fluivy Hortobágy*, 1521: iuxta *aquam Hortobágy*, az adatokat és forrásokat l. BÉRES 2014: 44) kaphatta. A víz-név > településnév változás az ómagyar korban nem ritka, szép számmal találunk rá példát a tihanyi oklevelekben is (vö. *Füzegy*, *Kolon*, *Morotva*, KOVÁCS 2015: 201).

A műveltségi nevek között csupán egyetlen idegen eredetű név található, amely átvétel útján került a magyarba: a *Makra* helynév valószínűleg szláv helynévre vezethető vissza (vö. szerb-horvát *Mokra*, cseh és szlovák *Mokrá* helynevek), amelynek alapjául az összláv **mokrb* 'nedves, nyirkos' jelentésű lexéma szolgált (vö. FNESz 2: 83). Ugyancsak egy jövevénynév szerepel e névfajtában a Tihanyi alapítólevélben is (vö. *Kesztölc*, HOFFMANN 2010: 130–131). Az 1211. évi birtokösszeírásban pedig a műveltségi nevek között nem szerepel idegen eredetű név. Mindez azt jelenti, hogy a településnevek létrejöttében a 11. században – de még a későbbiekben is – a metonimikus névadás játszott meghatározó szerepet: a Százdi alapítólevélben három név kivételével minden név így módon jött létre.

2.3. Az 1211. évi birtokösszeíráshoz hasonlóan (vö. KOVÁCS 2015: 201) a Százdi oklevélben a természeti nevek (17 szórvány) között az egyrészes és a kétrészes nevek száma közel azonos. A két további 11. századi oklevél, az 1055. évi Tihanyi alapítólevél és az 1075-ös Garamszentbenedeki oklevél között azonban lényeges különbség figyelhető meg: míg az előbbiben a természeti nevek többsége a kétrészes helynevekhez sorolható (vö. HOFFMANN 2010: 229), addig a Garamszentbenedeki oklevélben leginkább egyrészes természeti nevek fordulnak elő.

Az egyrészes nevek (9 név) között – ahogyan a másik három oklevelekben is (vö. HOFFMANN 2010: 230, KOVÁCS 2015: 201) – főleg vizeket megjelölő nevek fordulnak elő. A kétrészes nevek mellett több esetben nem szerepel a hely jellegére utaló latin fajtajelölő szó (*ad Arukscegui*, *ad Nadestygyu*, *a Nogewrem*,

⁴ A *Százdi* helynév etimológiáját jómagam is részletesen vizsgáltam (l. KOVÁCS 2016).

ad Sartue), vagy a nevek csupán az általános jelentésű *locus* földrajzi köznével állnak (*in loco Nogewrem vocato*). A helynevek utótagja, valamint a szövegkörnyezet azonban többször segíti az azonosítást, ezekből gyakran következtethetünk a helyfajtára, mint például az *Nagy-örém* (*örém ~ örény* 'vízforgás, forgó; mélyvíz', TESz 3: 39) helynév esetében. A Százdi alapítólevélben más helyfajtára ritkábban történik utalás: csupán egyetlen halomnév, az egyrészes *Somogy* (ad *acervum Sumug*), valamint egy erdőnév, a kétrészes *Nagy-kerek* (*silvam nomine Nogkereku*) szerepel a szövegben.

Eltérően a Tihanyi alapítólevél és birtokösszeírás természeti neveitől, ahol a nevek igen jelentős része földrajzi köznévből jött létre jelentéshasadással (vö. HOFFMANN 2010: 230, KOVÁCS 2015: 202), a Százdi alapítólevélben az egyrészes nevek között csupán egyetlen olyan nevet találunk, amely földrajzi köznével azonos alakú: *Sár* (ad *eiusdem Saar caput, sár* 'mocsár, ingovány', TESz 3: 487–488). Mai nyelvérzékünk, de talán már az egykori nyelvérzék szerint is az egyrészes nevek közé sorolható az eredetileg kétrészes *Szikszó* (*Scekszov*) helynév is, amelyben a *szék ~ szik* 'esőtlen nyarakon kiszáradó tó, időszakos vízállás' és a régi magyar *aszó* 'szárazpatak, időszakos vízfolyás' földrajzi köznévként kapcsolódott össze (vö. FNESz 2: 472, 578). Az, hogy az *aszó* utótagú helynevek lexikális szerkezete igen gyakran elveszítette áttetszőségét, ami aztán a név hangalakjának megváltozásával is gyakran együttjárt (vö. pl. 1229: *Zarazozou* [*szárazaszó*] > 1404: *Zarzo* [*szárszó*], FNESz 1: 151, HOFFMANN 2010: 142), talán azzal magyarázható, hogy az *aszó* igenévi eredete és az *aszik* 'elszárad' igével való etimológiai kapcsolata igen korán, esetleg már az Árpád-korban elhomályosulhatott.

Növénynévből metonímiával alakult a szintén egyrészes *Eger* víznév (ad *rivulum nomine Egur*; az *éger ~ eger* fanévből, vö. FNESz 1: 408), s valószínűleg metonimikus névadással jött létre az *Ebes* víznév is (*Ebes*; a régi magyar nyelvjárási *ebes* 'mocsaras, bozótos, zombékos' melléknévből, vö. EtSz 1: 1469, TESz 1: 703, FNESz 1: 404, GYÖRFFY 2011: 55).

Az egyrészes nevek között névképzéssel alkotott helynevek is előfordulnak: *Bodrog* (*Budrug, bodor* 'hullámos, nem sima víztükrű folyó' + -g, vö. FNESz 1: 224), *Somogy* (*Sumug, som* növénynév + -gy, vö. FNESz 2: 487).

A *Tisza*-nak a neve nemcsak latinul (*Ticiam, Ticia*), hanem magyarul (*Tyza, Tiza*) is szerepel az oklevélben. Ez az ősi indoeurópai folyónév valószínűleg szláv közvetítéssel került át a magyarba (vö. FNESz 2: 647, GYÖRFFY 2011: 135).

A Százdi alapítólevélben előforduló kétrészes természeti nevek alaprésze egyetlen kivételtől eltekintve a helyfajtáját megjelölő földrajzi köznévként. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg a Tihanyi oklevelekben és Garamszentbenedeki oklevélben is, ahol a nevek többségénél szintén földrajzi köznévként a kétrészes természeti nevek alaprésze (vö. HOFFMANN 2010: 232, KOVÁCS 2015: 202–203).

A Százdi alapítólevélben előforduló földrajzi köznevek: az *ér* 'kevés vizű természetes vízfolyás, patak', 'vizenyős rét':⁵ *Hamus-ér* (*Homuser*), a *kerek* 'erdő': *Nagy-kerek* (*Nogkerekü*), az *örém* 'vízforgás, forgó; mélyvíz': *Nagy-örém* (*Nogewrem*), a *szeg* 'szeglet, kiszögellés': *Árok szege* (*Arukscegui*), *Nádas szege* (*Nadestygyü*), a *tó* 'nagyobb természetes állóvíz': *Vencsellő tava* (*Wensellew towa*) és a *tő* 'folyó, árok stb. torkolata, vége': *Sár töve* (*Sartue*). Amint látjuk, ezek a földrajzi köznevek birtokos személyjellel vagy anélkül kapcsolódnak a bővítményrészhez.

A bővítményrész a kétrészes természeti nevek nagy részében a kérdéses hely valamilyen sajátosságát, tulajdonságát fejezi ki: képző nélküli (*Nogkerekü*, *Nogewrem*) vagy főnévből képzett melléknévvel (*Homuser*, *Nadestygyü*), valamint főnévi jelzővel (*Arukscegui*, *Sartue*, *Scekzov*). A *Vencsellő tava* (*Wensellew towa*) esetében pedig az előtag helynévi előzményből alakult: az alapítólevélben is említett *Vencsellő* településnév és a *tó* földrajzi köznévből alakult birtokos személyjellel alakjának az összekapcsolásával jött létre. Az alakilag birtokos jelzős szerkezetű névben jelentésstanilag egyfajta helyviszony fejeződik ki, ti. 'Vencsellő településen lévő víz'-ről van szó.

Az oklevélben egyetlen S + M szerkezetű, azaz sajátosságot jelölő előtagból és megnevező funkciójú utótagból álló név található: a *[Kis]-Eger* helynév, amelynek előtagja latinra fordítva, a *parvus* 'kis, kicsiny' (FINÁLY 1884: 1421) melléknévvel szerepel, az utótagja pedig az *Eger* víznév, s valószínűleg víznévi szerepben az *Eger* egyik ágát jelölhette. A jelzővel alakult másodlagos vízneveket – az alapítólevélbeli *[Kis]-Eger*-hez hasonlóan – az oklevelek írói gyakran vegyes nyelvi formában (latin jelző + magyar főtag) szerepeltetik (vö. *Mortua Voyos*, de *maiori Kukullu* et de *minori Kukullu*, HOFFMANN 2004: 18).

3. A fentiekben az 1067-ben keletkezett, de utólagos betoldásokat, azaz 13. századi szövegrészeket is tartalmazó Százdi alapítólevél helyneveiben megmutatókozó nyelvi-névrendszertani jegyeket igyekeztem bemutatni. Az eredményeimet összevettem egyrészt két 11. századi oklevél, a legrégebb hiteles és egykorú eredetiben fennmaradt oklevél, az 1055. évi Tihanyi alapítólevél, valamint az 1075-ben keletkezett, de másolatban ránk maradt Garamszentbenedeki alapítólevél helyneveiben jelentkező sajátosságokkal, másrészt a 13. század elejéről származó Tihanyi összeírás (1211) helyneveiben megmutatókozó jellegzetességekkel. Az ilyen típusú vizsgálatok alapján leszűrhető tanulságok alkalmasak lehetnek a régi magyar helynévadás általános jellemzésére és változástörténetének a bemutatására is. A négy oklevél helynévállományának összehasonlításából az alábbi összegzést adhatjuk.

⁵ Az itt említett közszók jelentését a TESz, az EWUng, a FNESz és az FKnt segítségével állapítottam meg.

A névátvételek elenyésző számban vannak jelen három oklevélben: a Tihanyi alapítólevélhez hasonlóan (ahol a 82 helynévi szórvány között csak a *Kesztölc* és a *Balaton* idegen eredetű, vö. HOFFMANN 2010: 231) a Százdi alapítólevél 51 helynévi szórványa között szintén két jövevénynévet találunk: *Makra* település nevét és a *Tisza* folyó nevét. Az 1211. évi birtokösszeírás anyaga alapján elemezhető 102 név között is csupán egyetlen idegen eredetű helynév (az alapítólevélben is feltűnő *Balaton*) szerepel. A Garamszentbenedeki alapítólevél ugyanakkor ebből a szempontból más képet mutat. Az elemzésbe bevont 148 helynévi szórványból álló névanyaga igen jelentős számban tartalmaz idegen neveket: a természeti nevek között 15 idegen eredetű (pl. *Gáj*, *Plesivice*, *Zsitva* stb.), a műveltségi nevek között pedig 12 jövevénynév (pl. *Knyezsic*, *Tajna* stb.) fordul elő. Mindebből tágabb összefüggésben a kérdéses oklevelek által érintett térségek népességének eltérő etnikai összetételére is következtethetünk.

Az oklevélben szereplő magyar eredetű helynevek nyelvi-névrendszertani szempontból két határozottan elkülönülő csoportot alkotnak: a műveltségi és a természeti neveket. E két névkategória előfordulási aránya azonban névrendszertani következtetésekhez nem nyújthat alapot, mivel az egyes csoportokba tartozó neveknek az oklevélbe való bekerülése az oklevéladás céljától, körülményeitől függ. E két névfajta elkülönítése mégis fontos, mert a tipológiai-névrendszertani elemzés alapjául szolgál: a természeti és a műveltségi neveket más-más nyelvi jegyek jellemzik. Szerkezeti szempontból egyrészes és kétrészes helynevek egyaránt előfordulnak az oklevelekben. Ezekben a forrásokban a műveltségi nevek elsősorban lakott helyeket, településeket jelölnek meg, sőt a Százdi alapítólevélben másfajta helyek nevei egyáltalán nem is szerepelnek a műveltségi nevek között. A településnevek szinte minden esetben egyrészesek, kétrészes településnévre csak igen ritkán találunk példát. Az egyrészes településnevek döntő többsége mind a négy diplomában személynévből jött létre metonimikus névadással. A metonímia mint nyelvi eszköz általában is meghatározó szerepet játszott e névfajta keletkezésében.

A természeti nevek mind a négy forrásban többnyire vizeket jelölnek. A kétrészes természeti nevek alaprésze a legtöbb esetben a hely fajtáját megjelölő földrajzi köznévi. A bővítményrész a kétrészes természeti nevek nagy részében a kérdéses hely valamilyen sajátosságát, tulajdonságát fejezi ki. A Százdi alapítólevélben az egyrészes természeti nevek között csupán egyetlen nevet találunk, amely földrajzi köznévi alakú, ellentétben a tihanyi oklevelek természeti neveivel, ahol a nevek igen jelentős része földrajzi köznévből jött létre jelentéshasadással. A Garamszentbenedeki oklevél természeti nevei között pedig igen gyakran megnevező funkciójú helyneveket találunk, amelyek névátvétel útján kerültek a magyar nyelvbe.

A Százdi alapítólevél csekélyebb helynévanyagában megmutatkozó névrendszertani sajátosságok vizsgálata tehát megerősíteni látszik azt a Tihanyi alapító-

levél, valamint birtokösszeírás elemzése során kirajzolódott képet, hogy tudniillik a korai ómagyar kori helynévadás két alapvető típusát a személynévből alakult egyrészes településnevek, illetve a földrajzi köznévi alaprésszel alkotott kétrészes természeti nevek adják. Az elemzés során az is megmutatkozott, hogy a korai ómagyar kori helynévadásban a helynevek rendszerén belül fontos névalkotási eszköz volt a metonímia: gyakran jött létre ugyanis természeti névből településnév. Ez azt is jelenti, hogy a régi névadás ugyancsak támaszkodott a mindenkori névállományra, amit a fentiekén kívül az is jól mutat, hogy a kétrészes nevek között szintén találunk olyan neveket is – ha nem is olyan nagy számban –, amelyek másodlagosan, más helynév felhasználásával jöttek létre.

Irodalom

- ÁSz = FEHÉRTÓI KATALIN 2004.
- BÁBA BARBARA – NEMES MAGDOLNA (2014), Magyar földrajzi köznevek tára. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. = FKNT.
- BÁRCZI GÉZA (1958), Magyar hangtörténet. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1998), Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND (szerk.) (1967), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 1.
- BENKŐ LORÁND (szerk.) (1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Harmadik kötet. Ö–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 3.
- BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) (1993), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 1.
- BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) (1995), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen II. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 2.
- BÉRES JÚLIA (2014), Adalékok a *Hortobágy* etimológiájához. Helynévtörténeti Tanulmányok 10: 33–52.
- DHA 1 = GYÖRFFY 1992.
- EtSz 1 = GOMBOCZ – MELICH 1914–1930.
- EWUng 1 = BENKŐ 1993.
- EWUng 2 = BENKŐ 1995.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2004), Árpád-kori személynévtár. 1000–1301. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÁSz.
- FINÁLY HENRIK (1884), A latin nyelv szótára. Franklin Társulat, Budapest.
- FKNT = BÁBA – NEMES 2014.
- FNESz = KISS 1988.
- GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS (1914–1930), Magyar etymológiai szótár 1. Első kötet. A–E. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = EtSz 1.

- GYÖRFFY ERZSÉBET (2011), Korai ómagyar kori folyóvíznevek. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1992), *Diplomata Hungariae Antiquissima* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest. = DHA 1.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2008), A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 9–27.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010), A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA (2015), Szempontok a 11. századi nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdéséhez. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 7–16.
- HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA (2016), A nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- KISS LAJOS (1988), Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. = FNESz.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI.-ik században. In: Serédi Jusztinián (szerk.), *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* 2. Franklin Társulat, Budapest. 365–472.
- KOVÁCS ÉVA (2015), A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KOVÁCS ÉVA (2016), A Százdai alapítólevél nyelvtörténeti forrásértékéről. S. a.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA (2003), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Lucidus Kiadó, Budapest.
- PELCZÉDER KATALIN (2015), A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 55–68.
- PÓCZOS RITA (2001), Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- PÓCZOS RITA (2015), A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Lupa, Kapos*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 69–83.
- RÁCZ ANITA (2011), Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2015), A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 17–34.

- RÁCZ ANITA (2016), Régi magyar településnév-típusok relatív kronológiai viszonyai. In: BENŐ ATTILA – T. SZABÓ CSILLA (szerk.), Az ember és a nyelv – térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 50–62.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010a), A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása. PhD-értekezés. Kézirat. Budapest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010b), Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. Helynévtörténeti Tanulmányok 5: 31–44.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2011), Egy ómagyar magánhangzó-változásról. Magyar Nyelv 107: 193–198.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2012), A Tihanyi alapítólevél *lupa* szórványáról. Helynévtörténeti Tanulmányok 8: 7–36.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2014), A tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- SZŐKE MELINDA (2015), A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- TESz 1 = BENKŐ 1967.
- TESz 3 = BENKŐ 1976.

